

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ GYÖKEREI

*A szöveg a Kós Károly Szabad Főiskolán
2001. február 3-án elhangzott előadás
rövidített változata, teljes terjedelemben megjelent
a Szabad Gondolat 2001/1. számában.*

A reformáció hihetetlenül gyors magyarországi terjedésében mutatkozó rejtélynek szeretnék utánajárni. A Mohács után támasz nélkül maradt római egyház pillanatok alatt összeomlott, és az országban futótűzként terjedt a reformáció. Az ország néhány évtized alatt gyakorlatilag protestánsná vált. Ez azt jelenti, hogy a keresztyénség, legalábbis annak római módon gyakorolt változata, ötszáz év alatt nem tudott gyökeret verni az országban, sőt olyan ellenszenvet és ellenállást váltott ki az emberekből, amelyet csak fegyverrel lehetett kordában tartani.

Számomra azért is izgalmas ez a kérdés, mert a reformáció tárgyalásakor az értékelések kiindulópontja általában a németországi lutheri reformáció és annak nyugat-európai hozománya. A magyarországi reformáció azonban más. Az utóbbi évek tanulmányai alapján az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy a hazai reformációban olyan szellemi és szociális impulzusok nyilvánultak meg, amelyek lényegesen eltérnek a nyugat-európai mintától, és amelyek miatt a magyarországi reformációt nem tekinthetjük egyszerűen a németországi reformáció utóregzésének.

Ezeket a magyar sajátosságokat szeretném összefoglalni.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ RÖVID TÖRTÉNETE

A XV. században pezsgő kulturális élet volt Magyarországon, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal. Több ezer diák tanult külföldön, elsősorban Krakkó, Bécs és Pádova egyetemén. Az ország a kelet-nyugati kereskedelem egyik központja volt. Nem csoda, hogy az európai szellemi áramlatok, a humanizmus vagy az egyházi megújulási törekvések, mint a huszitizmus vagy éppen a lutheri reformáció, gyorsan bejutottak az országba. A Luther reformátori fellépéséről szóló hírek nagyon hamar megérkeztek Magyarországra. Az esztergomi érsek 1521-ben szükségesnek tartotta, hogy a Luthert kiközösítő pápai bullát az ország minden templomában felolvassassa. Hiába azonban a szigorú ellenintézkedések, a reformáció előretörését nem tudták megakadályozni. A reformáció – főleg a mohácsi csata után – egyre erőteljesebben haladt tovább.

A XVI. század utolsó évtizedeiben a protestánsok már a lakosság mintegy 80-90 %-át tették ki, ami 3,5-4 millió főt jelent. A régi egyházból csak itt-ott maradt meg egy-egy sziget, főleg a Székelyföldön, valamint a ferencesrendi kolostorok hatókörében. A protestánsná vált nép a római egyházat megszüntetnek tekintette. Magyarországon a XVI. század második felében lényegében győzött a reformáció, jóllehet a

három részre szakadt ország két keresztyén uralkodója közül egyik sem állt a reformáció oldalára. Gyors előretörésének okait abban kell keresnünk, hogy Luther reformációja Magyarország szellemi és egyházi életében jól elő volt készítve, és hogy az ország népe a Luther által megfogalmazott evangéliumi igazságokat sajátjának érezte.

FERENCES ELLENZÉKI ÁRAMLAT A MAGYAR PARASZTHÁBORÚ ÉS A REFORMÁCIÓ HÁTTERÉBEN

*A ferences rend obszerváns ágának
tevékenysége Magyarországon*

A ferences renden belül a XIV. század második felében Itáliában indult meg az ún. *obszerváns* mozgalom, amely a regula régi szigorához tért vissza. Ez a mozgalom a XV. században érte el Magyarországot, ahol *cseri barátoknak* hívták képviselőit, ruhájuk jellegzetes sűrű szürke színe miatt. A reformmozgalom a valóban betartott szegénységi fogadalom révén a nép körében is nagy rokonszenvet vívott ki. Népszerű vándorprédikációkra, térítésre, „tévtanok” irtására, valamint a tábori papság szerepére a török hadjáratokban csaknem kizárólag a cseri barátok voltak alkalmasak. A nép nyelvén prédikáltak, s olyan különleges feladatokat láttak el, mint pl. a huszitizmus leküzdése (1436, Marchiai Szent Jakab pápai megbízott vezetésével) vagy a keresztes hadak toborzása, szervezése, lelki gondozása (1456, Kapisztrán Szent János).

A XIV-XV. század fordulójának vallásos életére legnagyobb hatással az obszerváns ferencesek két kiemelkedő alakjának, Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a prédikációi voltak. Budán, a ferencesek kolostorában mindketten lángoló szavakkal ostromozták a szerintük hitetlen és erkölcstelen humanista gondolkodókat, s még Mátyás személyét sem kímélték. Prédikációikat nyomtatásban is megjelentették, s ezek a társadalomkritikai elemekkel átszőtt prédikáció mintagyűjtemények közközen forogtak.

Fellépésük egyrészt jelzi a kései középkor vallási krízisét és útkeresését, másrészt tükrözi a jellegzetes ferences spiritualizmust, melyben ezidőtájt egyre nagyobb szerepet kapott a szociális dimenzió. A radikalizált ferences misztikában a föld szegényei töltik be a kiválasztottak szerepét. A renden belül egyre többen vallották, hogy engedelmességgel csak Krisztusnak tartoznak, nem pedig a rendi előjárónak. A rendi hierarchiának ellenszegülők példái mutatják a válságot: az ellenzék kirajzik a kolostorokból, *tökéletesebb* regulát és kegyességet keresve kisebb közösségeket alkotnak.

*Obszerváns ferencesek szerepe a Dózsa-féle
parasztháborúban*

Mindezek ismeretében két olyan kardinális jelentőségű történeti eseményben, mint a reformáció és az azt megelőző

Dózsa-féle parasztháború, teljesen más megvilágításba kerül a ferences rend szerepe.

A keresztesbulla kihirdetésénél, 1514. április 9-én az obszervánsok helytartója, Derzsi Balázs volt a tolmács, s a keresztpredikáció biztosai országszerte, rendjük szokásai és hagyományai szerint, az obszerváns ferencesek voltak. Egyes iratokból azt is tudjuk, hogy Bakócz érseknek a keresztes hadat felfüggesztő, majd végleg visszavonó parancsai (1514. május 15. és 24.) után az ország különböző vidékein érlelődő lázongásokban a vezérszónokok között kiemelkedő szerepet játszottak bizonyos *hamis keresztpredikátorok* és *apostata* és *kiátkozott* szerzetesek, ami egyértelmű utalás a *rend rebellis* tagjaira. Maga Lőrinc pap, Dózsa legkiemelkedőbb alvezére is minden valószínűség szerint egyike volt a ferences obszervancia *apostatainak*.

Lassan összeáll a kép: a parasztháború szerzetes, keresztes hadnagyai ezek közül a nyugtalan, új utakat kereső, a rendből kiközösített *hamis keresztpredikátorokból* kerültek ki. Ők hozták magukkal azt a radikális miszticizmussal értelmezett gondolatot, hogy az isteni kegyelemmel megáldottak már e földön a kiválasztottak gyülekezetét (*electorum societas*) alkotják. Innen már csak egy lépés, hogy *Isten áldott népe* maga a keresztes hadsereg.

Obszerváns ferencesek a reformáció hátterében

S hiába a parasztháború utáni megtorlás, az ellenzéki áramlatot már nem lehet elfojtani. 1516-ban Derzsi Balázs helytartó körlevélben utasítja a rend predikátorait, hogy a nép előtt ne ócsárolják a főpapok és egyéb egyháziak életét, hanem ügyeljenek a vétkek és az erények találásának helyes egyensúlyára. Majd következik egy olyan részlet, amiről eddig még nem volt szó, nevezetesen, hogy ezentúl „*az apostoli Szent-szék és az egyház gazdagsága ellen se prédikáljatok soha bármit!*” S mindez Luther fellépése előtt egy évvel!

A következő évek rendi irataiban egyre több szó esik a *rebellisekről*, akiket a többiek „*nyakasoknak, pártoskodóknak, nyugtalan zavargóknak*” neveztek. Az obszerváns ferences tartomány az 1520-30-as évektől kezdve fokozatosan sorvadásnak indul. Megjelennek a *lutheri tévelygések* is a rend soraiban. A ferences apostaták egyre inkább kiemelkednek a névtelenségből. A reformáció első generációjának nagy nevei mind obszerváns ferencesek voltak: Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Kopácsi István, Siklósi Mihály. És minden bizonnyal Ozorai Imre is az volt.

S nem érdektelen áttekintenünk azt sem, hogy honnan jöttek, és hol tevékenykedtek később. Sztárai és Kopácsi (esetleg Siklósi is) a pataki ferences rendházból indult, s valamelyikük lehetett a kolostor utolsó gvardiánja. Székely István az Abaúj megyei Szikszón, majd környékén volt predikátor (Göncön, Liszván). Szkárosi Horváth a váradi rendházból indult, itt is írta első versét (1544), majd a Zemplén megyei Tállyán predikátorkodott. Ozorai főként Békés megyében tevékenykedett. S ha megfigyeljük: ugyanazokról a helyekről van szó, ahol 1514. májusában a parasztháború megindul. Nem valószínű, hogy véletlen egybeesésről van szó.

Mélyen gyökerező emlékek

A történelemtudomány eddig a pontig tárta fel a magyarországi reformáció történetét. Ennek, amint láttuk, több rétege is van. Először a felszín, a látványos siker és gyors terjedés, mögötte pedig a ferences ellenzéki áramlat a maga radikalizmusba hajló spiritualizmusával. Ez a radikalizmus vezetett, mint láttuk, az 1514-es parasztháborúhoz. Ha csak ez a radikalizmus hatotta volna át a reformációt, minden bizonnyal újabb, véres eseményekre került volna sor, főleg Mohács után, amikor is jelentősen meggyengült a katolikus egyház hatalmi bázisa. Erőszak alkalmazása azonban a XVI. századi reformáció folyamán csak kivételes esetben fordult elő (mindössze két ilyen esetről tudunk).

Úgy tűnik, hogy a magyar nép belső okokból foglalt állást a reformáció mellett. S ez több, mint egyszerű szimpátia vagy valami spontán reakció. Ahogy a harmincas-negyvenes évek szétszórt gócaiból az ötvenes-hatvanas évekre már jól megszervezett, összefüggő egyházak alakultak, az valami mélyen meghúzódó mintát feltételez, ami mentén az új egyház megszerveződött.

De vajon mi lehetett ez a mélyen gyökerező emlék, ami aktivizálódott a reformáció hatására? A hivatalos történelemtudomány mindmáig adós maradt a válasszal, olyannyira, hogy igazából a kérdést magát sem tette fel. Bizonyos kutatások azonban elég meggyőzően kezdik feltárni ezeket a régi emlékeket, és kapcsolják össze egyértelműen a reformáció szálaival. S ahogy a ferences rendi dokumentumokba bepillantva kaphatunk képet a ferences obszervancia szerepéről, úgy a másik kolduló szerzetesrend, a dominikánusok iratai, jegyzőkönyvei alapján sejlenek fel egy újabb jelenség körvonalai.

Manicheista emlékek nyomában

A nyom, amelyen elindulunk, egy 1563-ból származó törvényhozási dokumentum, amely egy meglehetősen különös jelenségről számol be: „*Ezekben az utóbbi években Magyarországon olyan káromkodások terjedtek el, amelyekben Istentől az őt egyedül megillető teremtő erő elvonatik és az ördögnek, ebnek, kutyának vagy másféle gonosz teremtménynek adatik ...*”. Megnevezi a törvény a káromkodás eme fajtájának az eredetét is: „*a török manicheista eretnekek által terjesztődik ...*” A törvény szerint *irradictus* vagyis meggyökeresedett szokásokról van szó, amelyek a Mohács-tól 1563-ig eltelt három évtized alatt nem gyökerezhetek meg. A török kitétel tehát semmiképpen sem az iszlám-törökre vonatkozik, hanem az iszlám előtti időkre. Az *ördög-adta, kutya-teremtette, ebadta* kifejezések tehát sokkal öregebbek a török hódoltsági időknél.

A középkori magyar inkvizíciós perek jegyzőkönyvei

Ha ezen a nyomon elindulunk visszafelé, roppant érdekes és izgalmas kép tárul fel előttünk. Kiderül, hogy a középkori Magyarországon lépten-nyomon találkozhatunk az ún. *manicheista eretnekséggel*, melyről a középkori magyar

inkvizíciós jegyzőkönyvek tanúskodnak a leghitelesebben. Magát az inkvizíciót a dominikánus rend folytatta le, nem csak Magyarországon, hanem egész Európában. A minket érdeklő perek anyagát a rend iratai között találta meg az 1940-es években Kassa közelében egy dominikánus szerzetes, Fehér Máttyás Jenő. Az ún. *Kassai-kódex* 289 per jegyzőkönyvét tartalmazza, amelyből 83 a magyar *mágusok* (táltosok) ellen lefolytatott vizsgálatokról szól. A jegyzőkönyvek az 1227-1498 közötti időszakban készültek. A 83 per anyaga elegendő az egész magyar ősi hitvilág rekonstruálására.

A magyarországi inkvizíciós perekben a *magyar Bibliák*-nak, az *istentelen manicheizmus*vádjával illetett írásoknak, szentek legendáinak, csillagászati és madárjós könyveknek, alkimista jegyzeteknek egész sora szerepel. Az írások nagy részét természetesen azonnal máglyára vetették, de ez a veszély fenyegette magukat a *könyvterjesztőket* is. Az elkobzott iratok kisebbik részét azonban Firenzébe vitték, ahol külön bizottság döntött sorsukról. Ezek az inkvizítorok számára furcsa írással, ismeretlen betűkkel (*„scripta curiosa”*) írott könyvek az ősi magyar rovásírás pótolhatatlan emlékei. Az első, okiratszerű említés ezekről a rovásírásos, régi magyar iratokról 1228-ból származik. Az ismeretlen betűkkel írott könyveket a *„régii pogányság fészkeként”* említett erdélyi Káld községből gyűjtötték be az inkvizítorok, nevezetesen a német származású Wolfgang kolozsvári dominikánus szerzetes, aki nem ismerhette az ősi magyar rovásírást.

A magyarországi inkvizíció mozgatórugóját keresve, számos feljegyzés tanúskodik arról, hogy a tizedszedés központi helyét foglal el ebben a kérdésben. Maga az első magyar inkvizítor, a dominikánus rendi Paulus Hungarus (Magyar Pál), a bolognai egyetem híres tanára ír arról az 1220-as években, hogy *„a mai szerzetesek nagyon sietnek báránykáikat, a gondjaikra bízott keresztyéneket mielőbb megnyírni, ha lehet többször is, pedig azokat a király 'questorai' már úgyis megnyírták”*. Név szerint említi a pannonhalmi apátot, aki *„egyházi tizedet követel még a pogányoktól is, akiknek megkereszteléséről elfeledkezett gondoskodni”*.

A MÁSSÁG KERESZTJÉVEL MEGÁLDVA

Manicheista szellemi hagyomány

Összegezve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a magyarságban a reformáció idején még elevenen élt egy régi szellemi hagyomány, a *manicheizmus*. Ezen szellemi örökség legfőbb képviselői a magyarság szellemi-lelki vezetői, a mágus-papok, a táltosok voltak. Szent iratok, a Mani-féle Biblia volt, amit rovásírással jegyeztek le. A fennmaradt írásos és képi emlékek meggyőzően bizonyítják, hogy a magyarok már jóval a honfoglalás előtt megismerkedtek a keresztyén-séggel, csak hogy nem az általunk ma ismert római vagy bizánci ágához tartoztak, hanem egy harmadik ághoz, a Mani-féle keresztyénséghez. A vallásalapító által a Szeretet vallásának nevezett mozgalom Közép és Kelet-Ázsiában, különösen a Hun Birodalom népei között volt népszerű. A VII. században a nagy Ujgur (ó-török) államban a manicheizmus államvallás lett.

A magyarok viszonylag korán, a III-IV. század tájékán találkoztak a manicheizmussal a Kaukázus vidékén. A VIII.

században a magyarság körében általánosan elfogadottá vált és egyes törzsek teljesen át is tértek a Mani-féle hitre. A rovás-írással fennmaradt krónikák *égi eredetű, érdek nélküli szeretetvallásnak* nevezik a magyarok vallását. *„Az a szó, hogy magyar, nem törzset, népet vagy népfajt jelent, hanem a békességre törekvő emberek gyülekezetét.”* Egyházaikban nem volt tizedfizetési kötelezettség. Azt tartották, hogy mindenkinek munkát kell végeznie, mert *„dologtalanul senki a más munkájából nem élhet”*, s ez vonatkozott az egyházra is.

A régi hit és rovásírás irtása

De hát mi volt a manicheisták fő bűne? A legfőbb a tizedet illető fenti felfogás volt. Nyugaton a trón és az oltár szövetsége jegyében a világi hatalom gondoskodott a tized behajtásáról, a klérus pedig a hatalom ideológiai-vallási megalapozásáról. Ez létkérdés volt számukra, ezen alapult az egész nyugati társadalmi rendszer. Az ún. *keresztyénség* felvételénél tehát, úgy tűnik, nem a Jézusi-hit felvétele volt a lényeg, hanem a nyugati-római típusú társadalmi rend elfogadása illetve elfogadtatása. S hogy elvágták a visszarendeződés minden lehetőségét, rendszeresen és meg nem szünő dühvel irtották a Mani-féle hit minden maradványát.

Már Géza fejedelem elrendelte az ún. *pogány rovások* és a Mani-féle Bibliák elégetését. *„A nyugati keresztyénség felé megegyezésre kell jutnunk, különben az avarok sorsára jut az alig száz éve hatalomra jutott Magyar Törzsszövetség.”* István pedig törvénybe foglalta, hogy *„A kiket pedig rovás bűnén kapnak, azok várfogságra vettetnek. Ezentúl csak a latin betűt szabad használni.”* Annyira féltek a manicheizmustól, hogy még az írást is, ami külső formájában emlékeztet rá, kiirtották, és másik írásmódot vezettek be! Erre sincs nagyon példa a világtörténelemben!

A pápai adókönyvekben még Máttyás korában is „keleti részek – *terra gentium*”, pogányok földjeként szerepel a magyar föld. És népe mindig nagyobb papi tizedet fizetett, mint a szomszédai.

Támadások keresztüzében

A manicheizmus persze bárhol és bármilyen formában kivívta a hatalmon lévők dühödét támadását. Kevesen tudják, hogy az inkvizíciót is egy manicheista ihletésű mozgalom letörésére és elfojtására hozták létre. A *katar* mozgalomról van szó, mely spanyol és frank földön ütötte fel fejét az 1200-as években. Az sem köztudott, hogy a huszita mozgalomban is manicheista vonások fedezhetők fel, nem véletlenül, hisz magát Husz Jánost is, mint *manicheista eretneket* állították a konstanzi zsinat elé 1414-ben és ítélték máglyahalálra. S szintén nem véletlenül volt olyan népszerű a huszizmus Magyarországon: a huszita tanokra való fogékonyság szellemi rokonságról árulkodik.

A felszín alatt továbbélő manicheista eszmék egy évszázad múlva a magyarországi reformációban keltek ismét életre (a németországi sem volt teljesen mentes ettől). Ezért is vált ki az előbbiekhöz hasonló indulatot és reakciót a hatalmon levőkből.

Magyarországon olyan mértékű megtorlás követte a reformációt, ami példa nélküli egész Európában. A fizikai meg-

semmissítésen túl olyan megfélemlítési eszközöket is alkalmaztak, mint pl. a gályarabság. A magyar prédikátorok elhurcolása és eladása gályarabként azért is váltott ki megütközést a keresztyén világban, mert ez az eljárás keresztyénekkal szemben eddig nem volt szokás (itt ráadásul teológiát végzett lelkészekről volt szó).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Hogy mivé fejlődhetett volna a magyarországi reformáció, ha nem nyomják el erőszakosan, csak sejtethetjük. Ami belőle látható formában megmaradt, az többszörösen is az elvárásokhoz és a történelmi realitásokhoz igazodó képződmény, melynek mélyen húzódo gyökereit sűrű homály fedi. Gyaníthatóan mesterségesen létrehozott amnéziáról van szó, melyet Nyugat-Európa ezer esztendeje igyekszik a magyarsággal kapcsolatban létrehozni. Ezt a célt szolgálta többek

között a régi hit és a hozzá kötődő régi írás szisztematikus kiirtása, és az új hit és új írás erőszakos elterjesztése. A felszín alatt azonban búvópatakként tovább élnek a régi emlékek, s ez a patak időnként a felszínre bukkan. Napjainkban is ennek lehetünk tanúi, amikor történelmi és régészeti kutatók sora tárja fel múltunk elfeledett rétegeit. Nem kizárt, hogy a reformációval kapcsolatban is újabb adatok kerülnek napvilágra, amelyek tovább gazdagíthatják ismereteinket.

Felhasznált irodalom:

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, Gondolat, Bp. 1985.

Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében, Irodalomtörténeti közlemények, 1974/4.

Fehér Máttyás Jenő: Középkori magyar inkvizíció, Transylvania Könyvkiadó Vállalat, Gede Testvérek Bt., 1999, Budapest

Böhlig, Alexander (bevezetés, fordítás, magyarázatok): Der Manicheismus. Die Gnosis III., Artemis Verlag, Zürich-München, 1980.

A MOZI 100 ÉVE • BUDAPESTI MOZIK

– Kiállítás az Ernst Múzeumban 2001. május végétől június végéig –

Az új évezred hajnalán nyilvánvalóvá vált: lezárult a mozi történetének egy újabb fejezete. Budapestet 1910 után nem a kávéházak, hanem a mozik városaként tartották számon; a mozikkal legjobban ellátott metropolisok közé tartozott. Mi a mozi, milyen volt a mozi, mit jelent moziba járni? Az Ernst Múzeum kiállítása erre keresi a választ. A mozik hirtelen eltűnése, olykor brutális átalakítása-szétverése indokolja ennek a jellegzetesen XX. századi építészeti műfajnak a monografikus feldolgozását és bemutatását. A kiállítás utaztatható, építészettörténeti része az eredeti tervek rajzokon kívül a két világháború közötti magyar fotóművészet szempontjából is értékes fotókat tartalmaz. A kiállítást az Építészeti Múzeum (Fehérvári Zoltán), a Magyar Filmintézet (Lencső László) és a Budapest Film (Kalcus Éva) közösen rendezte. A kiállítás látványtervét Vayer Tamás, filmdíszlettervező készítette.

A katalógusban több szerző tanulmánya és mintegy 300 fotó mutatja be átfogóan a Budapesti mozik egykori világát. A kiállításához az esti órákban filmvetítések is kapcsolódnak: filmhíradók a húszas, harmincas, negyvenes és ötvenes évek-

ből és a moziról szóló filmek láthatók. A kiállítás építészettörténeti anyagának fejezetei:

1. Mozi a századelőn (Velence kávéház, Uránia mozi, Örökmozgó, Barlang mozi, Univerzum)
2. Modern mozi a két világháború között (Palace, Corvin, City stúdió, Metro, Fórum, Átrium, Lloyd, Broadway, Híradó, Alkotás mozi, stb.)
3. Mozi a II. világháború után - filmgyártással kapcsolatos épületek is (Kőbánya, Olimpia, külvárosi mozik, stb.)

Mozitörténeti fejezetek:

1. A mozi hőskora (sátras, kávéházi és kömozik)
2. Az 1945 utáni korszak
3. A 70-es 80-as évek mozitörténetének bemutatása

Az Ernst Múzeum épületében lévő egykori Tivoli, később Tinódi Mozi, jelenleg Tivoli Színház, Falus Elek tervei szerint készült

